

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **6** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

*Датушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

«Сэр-Віт»

2022

Беларуская мова — нацыянальная мова беларускага народа

§ 1. Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету. Літаратурная мова і народныя гаворкі

1. Прачытайце. Раскажыце, з чаго складаецца беларуская мова.

Беларуская нацыянальная мова і яе формы

Беларуская мова — гэта нацыянальная мова беларускага народа. Нацыянальная мова — мова, якая з’яўляецца сродкам пісьмовых і вусных зносін нацыі.

Як іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: літаратурнай і народна-дыялектнай. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і свае формы бытавання. Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносін сярод сельскіх жыхароў.

Літаратурная мова абслугоўвае (паралельна з рускай) розныя сферы дзейнасці беларускага народа. Беларуская літаратурная мова — гэта ўнармаваная, агульнапрынятая і абавязковая для ўсіх членаў грамадства. Існуе ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, мае разгалінаваную сістэму стыляў.

Гэта мова школы, друку, радыё^Ф, тэлебачання, мастацкай літаратуры, гуманітарнай навукі і г. д. («Беларуская мова: прафесійная лексіка»).

Нацыянальная
мова

=

Літаратурная
мова

+

Дыялектная
мова

2. Прачытайце табліцу. Раскажыце, што адрознівае літаратурную мову ад дыялектнай.

Літаратурная мова	Дыялектная мова
Характэрна для ўсёй тэрыторыі краіны	Характэрна для пэўных мясцовасцей
Мае нормы	Нормаў не мае
Існуе ў двух варыянтах — вусным і пісьмовым	Існуе толькі ў вуснай форме

3. Прачытайце і параўнайце два тэксты. Выведзіце, які з іх напісаны на беларускай літаратурнай мове, а які адносіцца да народных гаворак.

I. Звычайна кожная нацыя атаясамліваецца з адной нацыянальнай мовай, напрыклад, французы — з французскай, шведы — са шведскай, палякі — з польскай, грузіны — з грузінскай, украінцы — з украінскай і г. д. Аднак у сучасным свеце нярэдка сітуацыі, калі адна нацыя карыстаецца некалькімі мовамі. Тыповым прыкладам можа служыць Швейцарыя. Швейцарцы — адна нацыя, аднак карыстаюцца яны французскай, нямецкай, італьянскай і рэтараманскай мовамі (*«Беларуская мова: энцыклапедыя»*).

II. Ціпер жыве намнога луччы, чым была раньшы. Січас усё ёсць: і радзівы, і лісапеты, і мытацыклы, і плацці разныі модныі. Пыгладзіш другей рас на ціперішнійу мыладзёш і думыйш: «Вам ні прішлося знаць усё тойа, што піріцірпелі калі-та мы».

На падставе ведаў пра беларускую мову прывядзіце прыклады, якія пацвярджаюць адрозненне літаратурнай мовы ад народных гаворак.

4. Прачытайце тэкст.

Беларуская мова з'яўляецца найважнейшым элементам культурнай спадчыны* беларусаў. Нацыянальна-культурная адметнасць народа найперш выяўляецца ў лексічным складзе мовы. Кожны народ вылучае і замацоўвае ў назвах найбольш важныя менавіта для яго аб'екты навакольнага асяроддзя, свет рэчаў

і сваіх уяўленняў аб іх. Напрыклад, у мове беларусаў сустракаецца каля дваццаці паняццяў назвы «балота»: *балота, багна, дрыгва, твань, бездань, дрыгвянік, алёс, імишара, імишарына* і г. д. У арабскай мове налічваецца каля 5000 назваў вярблюда. А ў беларускай мове зафіксавана толькі адно адпаведнае слова.

У працэсе развіцця мовы за многімі словамі замацоўваецца вобразна-сімвалічнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Так, у кітайцаў і ў некаторых іншых народаў белы колер можа ўспрымацца як сімвал¹ жалобы, смутку, а ў беларусаў гэтую функцыю выконвае чорны колер. Назва кветкі *васілёк* з'яўляецца сімвалам Беларусі. Для Расіі сімвал Радзімы — *бярэза*, а для нарвежцаў *бярэза* — сімвал вынослівасці.

Працяглы працэс культуры беларускага народа адлюстраваны таксама і ва ўстойлівых выразх: *студэнт смаргонскай акадэміі* і інш. (*Паводле Ф. Шумчыка*).

У чым праяўляецца нацыянальна-культурная адметнасць народа? Прыкладзіце прыклады.

● Выпішыце з тэксту па 2 прыклады слоў, напісанне якіх адпавядае наступным правілам: «Правапіс **о, э, а**»; «Правапіс **у, ў**»; «Правапіс падоўжаных зычных»; «Правапіс **д, дз**».

5. Устанавіце адпаведнасць паміж рускімі і беларускімі выразамі. Як у іх праяўляецца адлюстраванне нацыянальнага бачання свету?

1. Соловья баснями не кормят.	а) Кухар спіць, а суп кіпіць.
2. Шила в мешке не утаишь.	б) Не маё гарыць — не мне тушыць.
3. Моя хата с краю — ничего не знаю.	в) З гутаркі хлеба не наясі.
4. Солдат спит — служба идёт.	г) Лес чуе, а поле бачыць.

Запішыце беларускія прыказкі. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.

6. Падрыхтуйце вуснае выказванне на адну з тэм: «Літаратурная мова і народныя гаворкі», «Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету».

Тэкст

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Падтэмы тэксту. Ключавыя (апорныя) словы і сказы ў тэксце

7. Дапоўніце выказванні.

... — гэта выказванне, у якім сказы звязаны па сэнсе і граматычна.

Сказы ў тэксце аб'яднаны тэмай і асноўнай думкай.

... — гэта тое, пра што гаворыцца ў тэксце.

... — гэта тое галоўнае, што выказаў аўтар у тэксце. Яна перадае адносіны аўтара да напісанага, яго ацэнку падзей ці з'яў.

Да тэксту можна падабраць У ім могуць быць выказаны як тэма тэксту, так і яго асноўная думка.

Раскажыце, што вы ведаеце пра тэкст. Чым ён адрозніваецца ад асобных сказаў?

8. Вызначце, якія з загалоўкаў перадаюць тэму, а якія — асноўную думку. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

«Летні дзень», «Дары лесу», «Слаўны сын з Полацка», «Шчодрыя дары лесу», «Летні дзень год корміць», «Падарожжа па родным краі», «Ніколі не забудзем!», «Родная зямля», «Любіць і шанаваць родную зямлю».

9. Разгледзьце схемы спосабаў сувязі сказаў у тэксце. Якая са схем адпавядае паслядоўнаму спосабу, а якая — паралельнаму? Раскажыце, як звязваюцца сказы ў тэксце пры паслядоўнай сувязі, паралельнай сувязі.

1)

1

 →

2

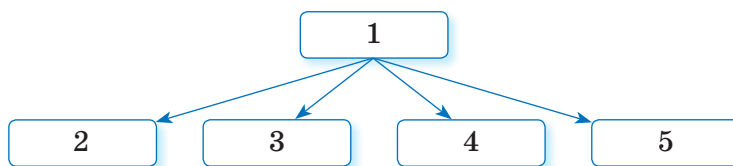
 →

3

 →

4

2)

10. Ці можна назваць прыведзенае выказванне тэкстам? Чаму?
Спішыце, правільна афармляючы пачатак і канец кожнага сказа.

Увосень на пустцы побач са школай дзеці пасадзілі каштаны саджанцы былі маладыя і тонкія, таму ўсю зіму дзеці перажывалі, ці не змерзнуць яны, ці прымуцца і вясной на ўсіх шасці дрэўцах з’явіліся вялікія, радасна-зялёныя лісточкі каштаны прыняліся былая пустка стала вельмі ўтульным і вясёлым месцам *(Паводле Г. Пшонік).*

● Назавіце прыметы тэксту і дайце ім характарыстыку (пры неабходнасці карыстайцеся табліцай).

Асноўныя прыметы тэксту	Характарыстыка прымет тэксту
Тэматычнае адзінства	Усе сказы і часткі тэксту раскрываюць яго тэму і асноўную думку
Паслядоўнасць	У тэксце думка развіваецца паслядоўна, кожны новы сказ дапаўняе і працягвае змест тэксту
Звязнасць	Сказы ў тэксце звязаны паміж сабой з дапамогай паслядоўнага ці паралельнага спосабу сувязі. Пры паслядоўным спосабе думка перадаецца паслядоўна, кожны наступны сказ звязаны з папярэднім, раскрывае і дапаўняе яго; пры паралельным спосабе ўсе сказы раскрываюць і дапаўняюць змест першага сказа
Разгорнутасць	Наяўнасць у тэксце некалькіх падтэм, з дапамогай якіх раскрываецца (разгортваецца) тэма
Завершанасць	Тэкст лічыцца завершаным, калі ў ім цалкам раскрыта тэма (з пазіцыі аўтара)

11. Прачытайце заглавак тэксту. Ці можна па ім вызначыць тэму тэксту? Як вы думаеце, пра што можа быць тэкст?

Не чытаючы, прагледзьце тэкст і паспрабуйце па выдзеленых словах здагадацца, пра што ён.

Кацяня і Тузік

Па цёмнай дарозе ў халоднае дажджлівае надвор'е ішло **маленькае кацяня^с**. Было яму так **холадна і страшна**, што слёзы самі каціліся з вочак. **Кацяня завярнула ў** першы двор **вёскі і вырашыла тут значаваць**. Аблюбавала для начлегу **пустую сабачую будку**. Так прайшла ноч.

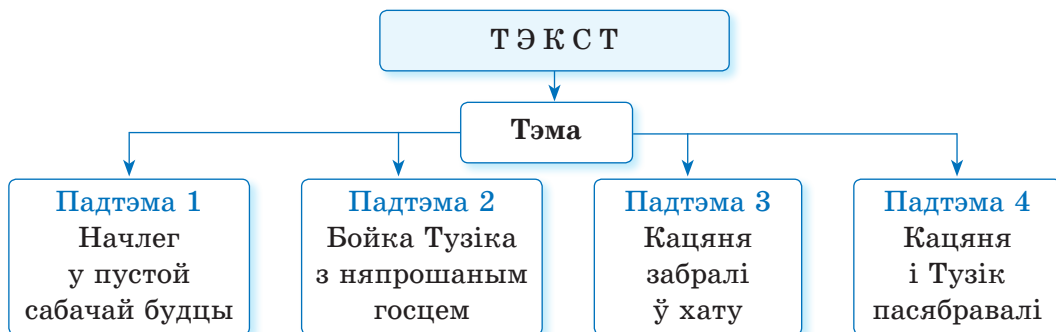
Уранку, як толькі ўзышло сонейка, настрой кацяняці палепшыўся. Яно ўжо хацела парадавацца новаму дню, але тут **з'явіўся Тузік**. Ён адразу **накінуўся** на няпрошанага гасця. Падняўся такі піск і вэрхал, што з хаты **выбеглі гаспадары**. І што яны ўбачылі? Тузік круціўся вакол сябе, каб схапіць зубамі кацяня, якое ўчапілася за яго хвост і матлялася на ім, нібы шарык.

Дзядуля з цяжкасцю разняў забіяк. Пакрыўджаны сабака забіўся ў будку, а **бабуля забрала кацяня ў хату**. **Гаспадары накармілі і напайлі** яго, пасадзілі на печ пагрэцца. Ад удзячнасці кацяня завуркатала.

Так і **засталася яно жыць^ф** у бабулі з дзядулем. Праз некаторы час **кацяня з Тузікам пасябравалі**. Нават елі з адной міскі (*Паводле Г. Нічыпаровіч*).

Прачытайце тэкст, вылучаючы голасам выдзеленыя словы. Ці адпавядае змест тэксту вашым меркаванням пра яго? Як вы думаеце, чаму так адбылося?

Разгледзьце схему раскрыцця тэмы і асноўнай думкі тэксту.

Раскажыце, колькі падтэм выкарыстаў аўтар для таго, каб раскрыць тэму. Ці супадаюць яны з абзацамі?

Назавіце апорныя (ключавыя) словы ў кожнай падтэме. Ці дапамагаюць яны зразумець сэнс тэксту?

Апорныя (ключавыя) словы — гэта словы, якія перадаюць асноўную інфармацыю тэксту. Гэта могуць быць асобныя словы ці спалучэнні слоў і нават цэлыя сказы.

12. Запішыце сказы ў такой паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст. Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі.

1. Бабуля сабралася ў госці. 2. Стасік ноч..у захацеў малака, пазваў бабулю, але яна не адгукнулася. 3. Тут да дзя..ей зале(з/с) у ложка кот Кузьма і заспяваў знаёмую ціхую песню. 4. Калі ўнукі Стасік і Наталка заснулі, бабуля ціхен..ка пайшла (з/с) хаты. 5. Стасік спалоха..ся і пабудзіў Наталку. 6. Дзе..і супакоіліся і зноў заснулі. 7. Раніцай бабуля дала кожнаму па вялікім кавалку пірага, і ко..іку дала за тое, што ён пільнаваў дзя..ей і ім не было страшна (*Паводле В. Віткі*).

§ 3. Паглыбленне паняцця пра апавяданне, апісанне і разважанне

13. Вызначце, які з тэкстаў з'яўляецца апавяданнем, які — апісаннем, а які — разважаннем. Сваё меркаванне абгрунтуйце.

I. Аднаго разу малы Францішак надумаў зрабіць сабе пячатку. Акуратна выразаў на дошчачцы літары, а пасля ўзяў з печы сажы, змяшаў са шмальцам* і густа намазаў пячатку. А пасля прыклаў яе да тонкага беласнежнага абруса, што ляжаў на сталё.

Які жах! Замест прыгожых літар стаялі нейкія незразумелыя знакі. Каб схваць надпіс, Францішак хуценька перавярнуў абрус. I — о цуд! Пасярод стала́ цяпер зграбна красавалася па-стараславянску выпісанае — настаўнік жа заўсёды хваліў Францішка за пісьмо — слова СКОРИНА (*Паводле А. Клышкі*).

II. Помнік легендарнаму земляку быў устаноўлены ў Полацку ў 1974 годзе. Асновай для помніка Скарыну служыць верхняя паверхня ступеньчатага цокаля*, які мае памеры 6×8 метраў. Агульная вышыня яго 12 метраў. У скульптуры вядомы беларускі дзеяч выяўлены апранутым у спадаючую мантыю*, у яго левай руцэ — кніга, сімвал ведаў. Скарына пра нешта засяроджана думае, падпёршы галаву правай рукой («*Vetliva. Gid na Belarusi*»).

III. Францыск Скарына стварае ў Празе першае ў гісторыі Беларусі выдавецтва, дзе на працягу 1517—1519 гадоў выдае кнігі на старабеларускай мове.

Паўстае пытанне: чаму Скарына выдаваў свае кнігі ў Празе — сталіцы Чэхіі? Магчыма, яго прываблівалі чэшскія друкарні, якія славіліся на ўсю Еўропу, магчыма, мелі значэнне трывалых сувязі паміж ВКЛ і Чэхіяй. Можна быць, яго прыцягвала сюды ўвогуле надзвычай высокая культура чэхаў... Бясспрэчна адно: дзейнасць у Празе з'яўляецца самым плённым перыядам у біяграфіі Скарыны (*Паводле А. Багданавай*).

на працягу

14. Дапоўніце схемы тыпаў маўлення. Раскажыце пра асаблівасці кожнага з іх.

1) Пачатак дзеяння	→		→	
2) Агульнае ўяўленне аб прадмеце апісання	→		→	
3) Думка, якая даказваецца	→		→	

15. Прачытайце тэкст. Вывядзіце яго тып, абгрунтуйце сваё меркаванне.

Хлопчык катаўся на каньках і нечакана праваліўся пад лёд. Дзеці, якія гулялі побач, закрывалі, забегалі. Ніхто з іх не адважыўся кінуцца на дапамогу.

Змест

БЕЛАРУСКАЯ МОВА — НАЦЫЯНАЛЬНАЯ МОВА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

- § 1. Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету. Літаратурная мова і народныя гаворкі 3

ТЭКСТ

- § 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Падтэмы тэксту. Ключавыя (апорныя) словы і сказы ў тэксце 6
- § 3. Паглыбленне паняцця пра апавяданне, апісанне і разважанне 9

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V КЛАСЕ

- § 4. Словазлучэнне і сказ. Знакі прыпынку ў простых і складаных сказах 12
- § 5. Гукі беларускай мовы. Іх вымаўленне і абазначэнне на пісьме ... 15
- § 6. Слова, яго лексічнае значэнне 17

СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

- § 7. Маўленчая сітуацыя і яе прыметы. Стылі маўлення (паўтарэнне) 20
- § 8. Афіцыйны стыль маўлення, яго жанры, сфера выкарыстання... 22
- § 9. Публіцыстычны стыль, яго жанры, сфера выкарыстання 25

ГРАМАТЫКА

СКЛАД СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ І АРФАГРАФІЯ

- § 10. Марфемная будова слова 27
- § 11. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак 29
- § 12. Корань слова (паўтарэнне). Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова 32
- § 13. Прыстаўка як значымая частка слова 37
- § 14. Суфікс як значымая частка слова 39
- § 15. Чаргаванне зычных і галосных у аснове 41
- § 16. Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (паўтарэнне) 44
- § 17. Правапіс *і, й, ы* пасля прыставак 47
- § 18. Утварэнне слоў. Утваральная аснова (азнаямленне) 50
- § 19. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны 54
- § 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў.... 57
- § 21. Складанаскарочаныя словы (азнаямленне) 61
- Кантрольныя пытанні і заданні* 64

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

§ 22. Самастойныя і службовыя часціны мовы	66
--	----

НАЗОЎНІК

§ 23. Назоўнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма	69
§ 24. Агульныя і ўласныя назоўнікі. Правапіс уласных назваў	71
§ 25. Назоўнікі адушаўлёныя і неадушаўлёныя	74
§ 26. Назоўнікі канкрэтныя і абстрактныя	77
§ 27. Назоўнікі зборныя і рэчыўныя	80
§ 28. Род назоўнікаў. Несупадзенне роду некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах	83
§ 29. Лік назоўнікаў. Назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку. Несупадзенне ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах	85
§ 30. Патрабаванні да сцісллага пераказу	87
§ 31. Склон назоўнікаў. Асновы назоўнікаў	90
§ 32. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 1-га скланення (у давальным і месным склонах адзіночнага ліку)	94
§ 33. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 2-га скланення (у родным і месным склонах адзіночнага ліку)	96
§ 34. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 3-га скланення (у творным склоне адзіночнага ліку)	100
§ 35. Правапіс канчаткаў назоўнікаў у множным ліку (у родным і творным склонах)	103
§ 36. Скланенне назоўнікаў, якія абазначаюць імёны, прозвішчы і назвы населеных пунктаў на <i>-оў, -ёў, -еў, -аў, -ын, -ін</i>	105
§ 37. Рознаскланяльныя назоўнікі	108
§ 38. Нескланяльныя назоўнікі	112
§ 39. Спосабы ўтварэння назоўнікаў	116
§ 40. Правапіс назоўнікаў з суфіксамі <i>-ак, -ык, -ік, -ачк-, -ечк-</i> ; мяккі знак перад суфіксамі <i>-к-, -чык-</i> і ў суфіксах <i>-аньк-, -еньк-</i>	119
§ 41. Складаныя назоўнікі, іх правапіс	121
§ 42. Правапіс <i>не (ня), ні</i> з назоўнікамі	124
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	126

ПРЫМЕТНІК

§ 43. Прыметнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма	129
§ 44. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі	131
§ 45. Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх утварэнне і ўжыванне	135

§ 46. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у адзіночным ліку	141
§ 47. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у множным ліку	145
§ 48. Утварэнне, скланенне і правапіс прыналежных прыметнікаў ...	148
§ 49. Асноўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў	152
§ 50. Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі, сфера іх ужывання, правапіс...	154
§ 51. Прыметнікі з суфіксам <i>-ск-</i> , іх правапіс	156
§ 52. Правапіс <i>-н-</i> , <i>-нн-</i> у прыметніках	159
§ 53. Складаны план	161
§ 54. Утварэнне і правапіс складаных прыметнікаў	164
§ 55. Правапіс <i>не (ня)</i> з прыметнікамі	167
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	169

ЛІЧЭБНІК

§ 56. Лічэбнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля	171
§ 57. Лічэбнікі колькасныя і парадкавыя	174
§ 58. Простыя, складаныя і састаўныя колькасныя лічэбнікі	177
§ 59. Простыя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	179
§ 60. Складаныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	183
§ 61. Састаўныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	185
§ 62. Скланенне, ужыванне і правапіс парадкавых лічэбнікаў	188
§ 63. Скланенне, ужыванне і правапіс дробавых лічэбнікаў	192
§ 64. Скланенне, ужыванне і правапіс зборных лічэбнікаў	195
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	197

ЗАЙМЕННІК

§ 65. Займеннік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма. Разрады займеннікаў па значэнні (азнаямленне)	200
§ 66. Асабовыя займеннікі	203
§ 67. Зваротны займеннік <i>сябе</i>	207
§ 68. Прыналежныя займеннікі	209
§ 69. Указальныя займеннікі	212
§ 70. Азначальныя займеннікі	215
§ 71. Пытальныя і адносныя займеннікі	218
§ 72. Няпэўныя займеннікі	220
§ 73. Адмоўныя займеннікі	223
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	225

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВІВУЧАНАГА ЗА ГОД (227)

<i>Тлумачальны слоўнік</i>	234
<i>Слоўнікавыя словы</i>	236